

УДК 338.486

КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИЗМ ТАРМАГЫН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА АНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ
РАЗВИТИЕ ОТРАСЛИ ТУРИЗМА В КЫРГЫЗСТАНЕ И ЕГО ПРОБЛЕМЫ
DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY IN KYRGYZSTAN AND ITS PROBLEMS

Толонов Э.Н. – э.и.к., доцент, ЖАМУ
etolonov@bk.ru

Аннотация: Илимий макалада туризмдин азыркы абалы жана аны өнүктүрүү маселелери терең изилденип, көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору сунушталган.

Аннотация: В этой статье рассматриваются вопросы современного состояния туризма и изучаются проблемы его развития.

Annotation: This article discusses the current state of tourism and study the problems of its development.

Ачык сөздөр: Туризм тармагы, туристик потенциал, эл аралык туризм, туристтик инфраструктура, өнүктүрүү.

Ключевые слова: Туристическая отрасль, туристический потенциал, международный туризм, туристическая инфраструктура, развитие туристической отрасли.

Key words: The tourism industry, tourism potential, international tourism, tourism infrastructure, development of tourism industry.

Туризм тармагы дүйнөлүк экономикадагы тез өнүккөн сегменттердин бири болуп эсептелип, өзү жогорку деңгээлдеги алектенүүнү, социалдык бейкутчулукту жана жашоонун жогорку деңгээлин камсыз кылган татаал, кирешелүү, тармактар аралык комплексти түзөт. [1].

Салыштырмалуу кыска мөөнөттүн ичинде туризм тармагы Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмдун маалыматы боюнча, дүйнөлүк экономикада экинчи орунду ээлейт жана ал тармакка бардык дүйнөлүк экономиканын 10%ы, дүйнөлүк улуттук дүң продукциянын 6%га жакыны, дүйнөлүк инвестиция 7%ы, ар бир 16- жумушчу орун, дүйнөлүк керектөө чыгымдарынын 11% туура келет жана анын орто жылдык өсүү темпи 4-5%ды түзүп, тармакта иштегендердин саны 250 млн. адамга чамалайт, ошондой эле жалпы дүйнөдө туризм окуяларына катышкандардын саны 800 млн.дон ашат. [2].

Республикага мүнөздөмө берүүдө чет өлкөлүк эксперттер мындай дейт: «...табигый жана маданий белгилери кереметтүү айкалышкан Кыргызстан сыяктуу өлкөлөр жер жүзүндө саналуу. Мындан дүйнөдөгү тоолуу жерлердин ичинен эң ажайып кооздукту көрүүгө болот».

Рекреациялык жогорку потенциалга эгедер Кыргызстандын туризм тармагын жогорку деңгээлде өнүктүрүү үчүн табигый, тарыхый-маданий жана социалдык-экономикалык шарттары бар. Туристтик ресурстардын көп түрдүүлүгү туризмдин ар кандай түрлөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт: альпинизм, тоо туризми, курорттук туризм, жайлоо туризми, рафтинг, спелеотуризм, тоодо лыжа тебүү, аңчылык кылуу (анын ичинде улуттук аңчылыкты уюштуруу), диний жана этнографиялык турлар, экотуризм ж.б. Өлкөнүн бардык аймактары туризм ишмердүүлүгүн жайылтууга ылайыктуу. Айрыкча, туристтик байлыктардын бардык түрүн камтыган Ысык-Көл чөлкөмү тоо-деңиз климаты айкалышкан эл аралык масштабдагы эң сонун курорттук зона болуп саналат. [2].

Кыргыз Республикасында 300дөн ашык туристтик маршруттар бар. Туристтер үчүн республиканын бардык территориясында көп сандаган саякат маршруттары

сунушталат. Ошону менен бирге туристтик ишкердиктин учурдагы абалын атайын баалоо үчүн, экономикалык тенденцияларды талдоо зарыл, бул деген анын чарба субъектилерин ар тараптан комплекстүү түрдө изилдөө дегендикте жатат. Жаңы шарттарда чарбачылык жүргүзүү, кечиктирилгис чечимдерди кабыл алуу, бул көптөгөн туризмдин спецификалык көйгөйлөрүн талап кылат, баарынан мурун анын социалдык-экономикалык натыйжалуулугун өлкөдө жана региондордо көтөрүү.[2].

Ошондуктан туризм региондун экономикасын өстүрүүнүн да негизги багыттарынын бири болуп саналат, башкача айтканда жаратылышынын кооздугу, рекреация байлыктарынын молдугу, сапаттуулугу жагынан дүйнө жүзүндөгү ажайып керемет аймактары, адамдын ден соолугуна жагымдуу тоолуу жаратылыш климаттык шарты, көлдөрү, минералдуу суулары, дарылык касиети күчтүү баткактар, көл жээгиндеги кумдуу тилкелер, табигый кооз үнкүрлөр, этегин чер токой баскан бийик чокулары туризмдин көп тармагын өнүктүрүүгө түрткү берет.

Статистиканын көрсөткүчтөрүнүн негизинде туризм тармагынын ички дүң продукциядагы үлүшүнүн өсүшү, 2015жылды эске албаганда, жыл сайын байкалууда. Эгерде туризм тармагынан ИДПга карата 1996 жылы 1,9%, 1997 жылы 2,0%, 1998 жылы 2,1%, 1999жылы-2,5%, 2000жылы-2,9% болсо 2013жылы-4,6%, 2014жылы-4,8%, 2015жылы- 4,4% пайызды түздү. [4].

Ошентсе да туризм тармагы өнүккөн башка өлкөлөргө салыштырмалуу, республикабызда туризм ресурстарынын молдугуна карабастан, туризм тармагынын ички дүң продукциядагы үлүшүнүн өсүшү төмөн бойдон калууда. 2015-жылы туристтик ишмердик чөйрөсүндөгү кошумча дүң наркы 19 млрд. сомго жакынды же ИДПга карата 4,4 пайызды түздү.(Таблица 1)

Таблица 1. Туризмдин өнүгүшүнүн негизги индикаторлорунун динамикасы

Көрсөткүчтөр	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015ж. 2010ж. карата, %
1.Туристтик ишмердик чөйрөсүндөгү дүң чыгаруу, млн. сом:	20700	31465,8	33280,5	39387,7	40106,8	429697	2,1 эсе
2.Туристтик ишмердик чөйрөсүндөгү кошумча дүң нарк, млн.сом:	8241,5	12877,2	14205,5	16169,0	17318,2	18779,3	2,3 эсе
3.ИДПдагы туристтик ишмердикчөйрөсүнүн үлүшү, %	3,7	4,5	4,6	4,6	4,3	4,4	118,9
4.Туризм							

чөйрөсүндөгү негизги капиталга инвестициялар, млн. сом:	6951,7	10004,2	8040,0	8771,7	10635,3	13812,0	198,7
5.Туристтик кызмат көрсөтүүнүн экспорту, АКШнын млн. долл.:	147,8	347,1	410,8	513,9	408,1	410,1	2,8 эсе
6.Туристтик кызмат көрсөтүүнүн импорту, АКШнын млн. долл.:	136,9	233,4	333,4	338,6	377,4	394,3	2,9 эсе
7.Туризм чөйрөсүндөгү чекене сооданы жүгүртүү, млн. сом:	5443,5	10645,2	12145,0	4002,5	16663,4	18625,9	3,4 эсе

Кыргызстандагы туризм, жылдык басылма, Бишкек 2016-ж.

1 - таблицада көрүнүп тургандай 2015 - жылы 2010 - жылга салыштырмалуу туристтик ишмердик тармагындагы дүң чыгаруу республика боюнча 2,1 эсеге өссө, ошондой эле туристтик ишмердик тармагындагы кошумча дүң нарк 2,2 эсеге, туризм тармагындагы негизги капиталга инвестициялар 198 пайызга, туристтик кызмат көрсөтүүнүн экспорту 2,8 туристтик кызмат көрсөтүүнүн импорту 2,9 эсеге, туризм кызматкерлеринин орточо саны 115 пайызга, туризмдеги чекене сооданы жүгүртүү 3,4 эсеге, туризмдеги рыноктук кызмат көрсөтүүлөр 3,1 эсеге, туризм кызматкерлеринин орточо эмгек акысы 172,2 пайызга, келген туристтердин саны 198 пайызга, анын ичинде уюштурулган сектордо 197,4 пайызга жана уюштурулбаган сектордо 2,5 эсеге өстү. [5].

Эгерде аймактар боюнча туризм ишканаларынын жана уюмдарынын, эс алуу мекемелеринин дүң кирешесинин үлүшү жана анын динамикасына сереп салсак, анда 2. - таблицада көрүнүп тургандай алдынкы 3-орунда Бишкек шаарынан жана Ысык-Көл облусунан кийинки үчүнчү орунду Жалал-Абад облусу ээлейт. (Таблица 2)

Маалымат булагы: Кыргызстандагы туризм, Жылдык басылма, Бишкек 2016-ж.

Туризмдин Кыргызстандагы экономиканын экспорттук тармагындагы артыкчылыктан болушуна тоскоол болгон негизги маселелердин бири - бул мыйзам чыгаруучу базанын жетише электиги. Туризм өнөр жайы мыйзамдык укуктун ар кандай: эларалык, унаалык, бажылык, жер, салык, лицензия, жаратылышты коргоо бөлүмдөрү аркылуу жөнгө салынган көп тармактуу комплекс болуп эсептелет. Ошондуктан, бүгүнкү күндүн талаптарына жооп бербей калган Кыргыз Республикасынын «Туризм жөнүндө» профилдик Мыйзамы менен катар ички жана тышкы туризмди, бул тармактагы ишкердүүлүктү өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталган бир катар мыйзамдарды жана мыйзамдык актыларды кабыл алуу зарылчылыгы бышып жетилди. [3].

Туристтик инфраструктуранын өнүкпөй калышынан Кыргызстандын туризм тармагын өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүгү жок болуп жатат. Кыргызстандын негизги эл аралык

туристтик рыноктордон алыс жана башка аймактык рыноктордун жеткиликтүүлүгү чектелүү болгондуктан туризм секторуна тике инвестицияларды келтирүү боюнча ишаракеттерге олуттуу тоскоолдуктар түзүлүүдө.

Таблица 2. Аймактар боюнча туризм ишканаларынын жана уюмдарынын, эс алуу мекемелеринин дүң кирешесинин үлүшү жана анын динамикасы

(млн. сом, үлүшү - %, өзгөрүүлүшү -(+, - %))

	2011		2012		2013		2014		2015		2015-ж. 2011-ж. карата,	
	млн. сом	%	млн. сом	%	млн. сом	%	млн. сом	%	млн. сом	%	%, эсе	- ,+%
Кыргыз Республикасы	698,3	100	1010,4	100	1161,4	100	1288,2	100	1187,5	100	170,1	-
1.Баткен облусу	0,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.Жалал-Абад облусу	42,4	6,1	50,5	5,0	56,4	4,9	57,2	4,4	59,1	5,0	139,4	-1,1
3.Ысык-Көл облусу	216,8	31,0	298,4	29,5	314,5	27,1	339,4	26,3	313,0	26,4	144,4	-4,6
4.Нарын облусу	1,7	0,2	3,4	0,3	4,7	0,4	8,2	0,6	5,3	0,4	3,1 эсе	+0,2
5.Ош облусу	7,3	1,0	10,1	1,0	18,3	1,6	14,5	1,1	20,9	1,8	2,9 эсе	+0,8
6.Галас облусу	0,3	0,0	0,6	0,1	0,4	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	-	-
7.Чүй облусу	59,1	8,5	83,6	8,3	99,9	8,6	98,5	7,6	104,0	8,8	176,0	+0,3
8.Бишкек ш.	349,6	50,1	453,3	44,9	642,5	55,3	739,2	57,4	659,7	55,6	188,7	+5,5
9 Ош ш.	20,1	2,9	110,5	10,9	24,7	2,1	31,2	2,4	25,4	2,1	126,4	-0,8

Ыссык-Көл өрөөнүнүн климаттык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу туристтик мезгил 60-70 күнгө чейин аба-ырайынын шартына байланыштуу узарат. Албетте, чет өлкөлүк тике инвестициялар туристтик объектилердин курулушуна тартылышы керек. Алар жыл бою иштетилгенге жана бальнеологиялык тейлөөнү, жабык бассейндерди жана ысык суу берүүнү камтыган толук комплекстүү кызматтары менен иштеп жаткан курорттук-рекреациондук мекемелерди реконструкциялоого жана жаңыртууга эсептелген.[2].

Туризм тармагын өнүктүрүүнүн жакынкы жылдардагы башкы максаты - кыргыз жана чет өлкөлүк жарандардын туристтик кызматтарга керектөөсүн канааттандыруучу, ошондой эле Кыргыз Республикасындагы туризмди туруктуу өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүп берүүчү, атаандаштыкка кудуреттүү, заманбап туристтик комплексти куруу болуп эсептелет. Негизги максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү маселелерди чечүү керек:

- ички жана тышкы туризмди өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү;
- туристтик тейлөөнүн сапатын жогорулатуу.

Туризм белгилүү бир деңгээлде импорт алмаштыруучу жана экспорт багытындагы экономиканын сектору экенин эске алып, аны өнүктүрүү үчүн төмөнкү маселелерди чечүү керек:

- ички жана чет өлкөлүк инвестицияларды келтирүү үчүн, биринчи кезекте, туристтик класстагы (2-3 «жылдыздуу») мейманкана тармактарын, анын ичинде кичи мейманканаларды өнүктүрүү;

- туруктуу өнүгүүнүн негизинде заманбап туристтик-рекреациялык зоналарын түзүү;

- негизги туристтик борборлорго келүүчү автожолдорду жана чоң жолго кошулуучу жол тармактарын жаңыдан куруу жана реконструкциялоо;

- улуттук мейманканалык чынжырчаны, анын ичинде тарыхый-маданий мурас болгон эстеликтердин базасында түзүү;

- эл аралык стандартка шайкеш тейлөө стандарттарын жакшыртуу;

- миграциялык коркунуч туудурбаган өлкөлөрдөн келген туристтерге карата визалык стратегияны жакшыртуу.

Ички жана эларалык рыноктогу туризм секторун алга жылдыруучу заманбап стратегиясын түзүү үчүн төмөнкү иш аракеттерди жүргүзүү керек:

- кыргызстандын жана чет өлкөлөрдүн массалык маалымат каражаттарында кең масштабдуу көрнөк жарнак-маалымат кампаниясын жүргүзүү;

- туризм тармагында, туристтик мүмкүнчүлүктөрдү көрсөтүү максатында туристтерди жиберген негизги өлкөлөрдө көргөзмө-жарманкелик ишаракеттерди өнүктүрүү;

- туристтик агымдар чордонунда чет өлкөлүк жана кыргыз туристтери үчүн маалыматтык борборлор тармагын уюштуруу;

- туризм секторундагы кожоюндук кылуучу бизнес субъектилерине жагымдуу инвестициялык шарттарды жана инвесторлор үчүн аныкталган жеңилдиктерди жана преференцияларды Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин «Эркин экономикалык зоналар жөнүндө» Мыйзамына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү аркылуу ишке ашыруу.[3].

Туризмди натыйжалуу өнүктүрүү маселелерин чечүү ички туризмди өнүктүрүүгө, Кыргыз Республикасына чет өлкөлүк туристтердин келишин бир топ көбөйтүүгө жана өлкөнүн экономикасына валюталык кирешелерди алып келет, ошондой эле бир жагынан ар кандай деңгээлдеги бюджетке салык төлөмдөрүнүн келишинин өсүшүн камсыз кылып, экинчи жагынан - туризмдеги маанилүү мультипликативдик натыйжаны эске алып,

экономиканын окшош тармактарын өнүктүрүүнү колдойт жана калктын иш аракет жүргүзүүсүн жогорулатат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Воскресенский В.Ю. Международный туризм. Инновационные стратегии развития: Учебное пособие. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. –С. 255.
2. Атышов К.А., Турдумамбетов Б.У. Экотуризм: Учебное пособие. Бишкек, 2005. – С.128.
3. Жоодонбеков, Шоокум журналы; Кыргыз туризми: Ойлор жана сунуштар , №9 (26), Бишкек, 2008.-Б. 69.
4. Кыргызстан в цифрах, Статистический сборник - Бишкек, 2016.
5. Туризм в Кыргызстане, Годовая публикация - Бишкек, 2016.